

Бог дитини: сприяння духовному розвитку дітей під час травми¹

Естер Л. ЗІММЕРМАН

Ланкастерський біблійний коледж, Пенсильванія, Сполучені Штати Америки

Анотація: Діти народжуються духовними істотами, створеними для стосунків з Богом. Однак їхній духовний розвиток формується під впливом багатьох чинників, у тому числі й пережитої травми. На жаль, із давніх часів велика кількість дітей переживала значні травми, і в Біблії відкрито й чесно розглянута ця тема. У пропонованій статті представлено огляд того, як травма може вплинути на загальний розвій дитини, а особливо на її духовний розвиток. Хоча чимало таких впливів можуть бути негативними, Біблія також надає чудову надію для дітей, які ростуть в умовах травми. Стаття теж пропонує практичні способи, як батьки-християни та лідери церковного служіння можуть приєднатися до дітей на духовному шляху в період переживання травми.

Ключові слова: діти, духовність, травма, лідерство, лідери церковного служіння.

Вступ

Діти створені з вродженою здатністю пізнавати свого Творця. Бог також створив світ, в якому все, що оточує дитину, вказує на Його природу і характер. Однак у світі, який був зіпсований, зламаний і заплямований гріхом, здатність дітей ясно бачити Бога скомпрометована. Дитяча травма теж впливає на формування розуміння Бога, і дуже важливо, щоб батьки та лідери служіння намагалися цілеспрямовано підтримувати та заохочувати духовний розвиток дітей у період переживання травми.

¹ Частина цієї статті були раніше опубліковані в Esther L. Zimmerman, "The God of the Child: Trauma and Spirituality," in *Children's Ministry and the Spiritual Child*, ed. Trevecca Okholm and Robin Turner, 195–213 (Abilene, TX: Abilene Christian University Press, 2023). Частина цієї статті також передруковані з опублікованої дисертації авторки.

Духовність дітей

Формування дитячої духовності

Бог хоче, щоб діти пізнавали Його, відчували Його, росли і буяли. Однак духовність дітей постійно формується – навмисно і ненавмисно – під дією чинників, які впливають на їхню здатність розуміти і переживати Бога таким, яким Він є². Як зауважила Кетрін Стоунхаус: «Діти народжуються з готовністю до віри, але потребують середовища взаємної любові, турботи та взаємодії, щоб потенціал віри став реальністю»³.

Бог задумав світ, у якому діти могли б пізнавати та переживати Його. У стародавньому Ізраїлі діти дізнавалися про природу, характер і діяння Бога через свою сім'ю, через участь у віруючій спільноті, через досвід справедливого громадянського суспільства і через зустрічі з Божим творінням. Кожен з цих аспектів дитячого світу мав на меті відображати красу, доброту та істину Бога. Теолог Корнеліус Плантінга так описав біблійний ідеал шалому, що з'явився в результаті цього процесу:

У Біблії шалом означає всезагальне процвітання, цілісність і насолоду – добробут, при якому природні потреби задоволені, а природні дари продуктивно використовуються, стан речей, який викликає радісний подив, оскільки його Творець і Спаситель відчиняє двері і вітає створіння, якими Він тішиться. *Іншими словами, шалом – це те, як усе повинно бути* (курсив мій. – Е. З.)⁴.

У світі, в якому є шалом, потреби дітей будуть задоволені, а їхня духовність плекатиметься в сім'ях, віруючих спільнотах і середовищі, яке відображає красу, доброту та правду Бога.

Духовність дітей під загрозою

Божий задум був добрим, але духовності всіх дітей загрожує гріховний світ. Для дітей, що ростуть у країні, яка в стані війни, ця загроза посилюється. Світ «не такий, яким він має бути»⁵.

Бог ненавидить гріх не тільки тому, що він порушує Його закон, але, що суттєвіше, тому що він порушує шалом, тому що він порушує мир, тому що він втручається в те, як все має бути... Насправді, ми можемо сміливо назвати злом будь-яке псування шалому, фізичне, моральне, духовне чи інше... Шалом – це Божий задум творіння і відкуплення; гріх – це

² David Csinos and Ivy Beckwith, *Children's Ministry in the Way* (Downers Grove, IL: IVP Press, 2013).

³ Catherine Stonehouse, *Joining Children on the Spiritual Journey: Nurturing a Life of Faith* (Grand Rapids, MI: Baker, 1998), 150.

⁴ Cornelius Plantinga, *Not the Way It's Supposed To Be: A Breviary of Sin* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995), 10.

⁵ Plantinga, *Not the Way*.

вандалізм, спричинений і вчинений людьми над цими великими реаліями і, отже, образа їхнього архітектора і будівника⁶.

Ерік Джонсон описав гріх як «остаточний розлад стосунків», і жахливі його наслідки гостро відчуває кожна людина у спотвореному гріхом світі⁷. Однак найгостріше наслідки гріха відчувають діти. Сім'я, віруюча спільнота, громадянське суспільство і творіння, які були покликані захищати, виховувати та навчати дітей, самі зламані гріхом і тиснуть на них. Як наслідок, здатність дітей бачити і пережити Бога опиняється під загрозою⁸.

Чотири десятиліття тому Ана-Марія Ріццутто⁹ закликала лідерів церковних служб звернути увагу на «Бога дитини», написавши: «Жодна дитина не приходить до “дому Божого” без свого маленького Бога під пахвою»¹⁰. Багато дітей у наших громадах приходять до церкви з уявленням про Бога, яке було сформоване в контексті травми. Якого Бога ці діти приносять із собою і як ми можемо більш самобутньо і щиро приєднатися до них на їхньому шляху до Бога Біблії?

Дитяча травма

За останні двадцять п'ять років зросла кількість досліджень, присвячених вивченню глибокого та довготривалого впливу травми на розвиток дітей¹¹. Багато з цих досліджень були зосереджені на травмах, які дуже часто трапляються у дітей: пережиті в сім'ї насилля психічні захворювання або зловживання психоактивними речовинами, розлучення або ув'язнення батьків, емоційна або фізична занедбаність, а також фізичне, емоційне чи сексуальне насильство в дитинстві.

Ці дослідження неодноразово підтверджували, що:

1. Навіть у мирний час дитяча травма є більш поширеною, ніж вважається. В одному американському дослідженні взяли участь 16 тисяч респондентів: половина з них пережила принаймні одну дитячу травму, а чверть респонден-

⁶ Plantinga, *Not the Way*, 14.

⁷ Eric Johnson, *God and Soul Care: The Therapeutic Resources of the Christian Faith* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2017), 218.

⁸ Glenn Cupit, *Perspectives on Children and Spirituality* (Bletchley: Scripture Union Australia, 2005).

⁹ Ана-Марія Ріццутто була психоаналітичнею, яка зосередила свою увагу на релігійному досвіді. У своїй книзі «Народження живого Бога» (*Birth of the Living God*) вона розрізняла когнітивне розуміння Бога дитиною, яке вона називала «концепцією Бога», і афективне переживання Бога дитиною, яке вона називала «образом Бога». Вона припустила, що людина може мати формальну віру в Бога, яка суперечить її невербалізованим, але глибоким почуттям про Бога.

¹⁰ Ana-Marie Rizzuto, *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study* (Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1979), 8.

¹¹ Karen Hughes et al., “The Effect of Multiple Adverse Childhood Experiences on Health: A Systematic Review and Meta-Analysis.” *Lancet Public Health* 2 no. 8 (2017): 356-366”; David L. Shern, Andrea K. Blanch, Sarah M. Steverman, “Toxic Stress, Behavioral Health, and the Next Major Era in Public Health,” *American Journal of Orthopsychiatry*, 86, no. 2, 2016.

тів – кілька¹². У час національної травми, який переживає нині Україна, дитячі травми примножуються й посилюються.

2. Дитяча травма суттєво впливає на розвиток дитини та має довгострокові наслідки. Коротше кажучи, діти, які зазнали значних травм, мають більше шансів розвинути небезпечні для життя емоційні та фізичні розлади. Вони також частіше мають труднощі в школі та демонструють саморуйнівну поведінку¹³.

Ці дослідження підтверджують, що багато дітей – навіть у мирний час – стикаються зі складними обставинами і що цей тяжкий досвід суттєво впливає на їхній розвиток¹⁴.

Дитяча травма та розвиток

Травма фізично впливає на розвиток мозку дитини¹⁵. У здоровому дитинстві діти переживають легкий або помірний стрес у контексті стосунків, які їх підтримують. Такий, нормальний, дитячий досвід стресу активує доречну реакцію мозку на загрози навколишнього середовища. Однак коли діти переживають значний або тривалий стрес, особливо без належної підтримки, їхні системи реагування стимулюються надмірно, а це призводить до токсичного рівня стресу¹⁶.

Вплив токсичного стресу в ранньому дитинстві має наслідки на все життя. Фізично вони проявляються у підвищених ризиках майже в кожній категорії здоров'я¹⁷. З неврологічної точки зору, токсичний стрес «ослаблює архітектуру» мозку, що розвивається¹⁸. На практиці він привчає маленьку дитину бути «виживальником»¹⁹. Якщо ранній життєвий досвід дитини диктує їй необхідність «битися» або «тікати» щомиті, її мозок вчиться реагувати на ситуацію, спираючись на емоції та інстинкти, а не на логіку та міркування²⁰. Карін Первіс та інші зазначають, що «коли примітивний мозок керує, більш розвинені ділянки мозку... відключаються»²¹. Травма також створює спогади, які продовжують формувати

¹² Kristin Souers and Pete Hall, *Fostering Resilient Learners: Strategies for Creating a Trauma-Sensitive Classroom* (Alexandria, Virginia: ASCD, 2016).

¹³ Shern, Blanch and Steverman, "Toxic Stress."

¹⁴ Mary Gail Frawley-O'Dea, "Childhood Abuse and Neglect Take Their Toll," *National Catholic Reporter* 52, no.15 (2016): 1.

¹⁵ Shern, Blanch and Steverman, "Toxic Stress."

¹⁶ Shern, Blanch and Steverman, "Toxic Stress."

¹⁷ Shern, Blanch and Steverman, "Toxic Stress."

¹⁸ Harvard Center on the Developing Child, *Brain Architecture*, 2019. Retrieved from <https://developingchild.harvard.edu/science/key-concepts/brain-architecture/>

¹⁹ Karyn Purvis et al., *The Connected Child: Bring Hope and Healing to Your Adoptive Family* (New York: McGraw-Hill, 2007).

²⁰ Purvis et al., *Connected Child*; Daniel J. Siegel and Tina Payne Bryson, *The Whole-Brain Child: 12 Revolutionary Strategies to Nurture Your Child's Developing Mind* (New York, NY: Random House, 2012).

²¹ Purvis et al., *Connected Child*, 50.

погляд дитини на світ, оскільки «мозок постійно готує себе до майбутнього на основі того, що сталося раніше»²².

Дитяча травма і духовний розвиток

Пережита дітьми травма також впливає на їхній духовний розвиток. Пишучи про ліберійських дітей, які пережили громадянську війну, Філіс Кілборн зазначає, що «травма позбавляє дітей дорогоцінних скарбів дитинства, скарбів, які мали закласти духовні основи їхнього життя»²³. Якщо світогляд дитини розвивається в горнилі травми, це впливає на її уявлення про себе, Бога і стосунки з Богом²⁴. Однак огляд літератури свідчить, що не всі діти реагують на травму однаково. Дитяча травма може призвести до духовної відірваності, духовного нівечення та/або духовних запитань і духовної чутливості у дітей.

Духовна відірваність

Деякі травмовані діти можуть відчувати духовну відірваність – відчуття, що Бог не має стосунку до їхнього світу. Малюки формують свої фундаментальні переконання про Бога, себе і свій світ через взаємодію з їхнім власним світом²⁵. Як наслідок, діти постійно намагаються зрозуміти сенс свого життя та обставин і створити наратив, за яким вони житимуть далі.

В ідеалі, світ дитини має відображати природу і характер християнського Бога. Коли діти відчувають люблячу турботу сім'ї, вони приходять до розуміння люблячої турботи Бога. Коли діти беруть участь у поклонінні серед віруючої спільноти, їм вказують на Бога, гідного поклоніння всіх людей. Коли діти відчувають безпеку справедливої спільноти, їм вказують на Бога, справедливого і здатного захистити. Однак, коли дитячий світ мало відображає Божий характер і людську гідність, духовний наратив дітей може бути сформований негативно²⁶. Діти оцінюють нову інформацію у світлі вже наявної в них інформації та власних логічних процесів²⁷. Для дитини, чий попередній досвід не узгоджується з християнським вченням, цей процес оцінки може створити

²² Siegel and Bryson, *Whole-Brained Child*.

²³ Kilbourne, *Healing for Hurting Hearts*, 34.

²⁴ Lauren E. Maltby and Todd W. Hall, "Trauma, Attachment, and Spirituality: A Case Study," *Journal of Psychology and Theology*, 40, no. 4 (2012): 302-312.

²⁵ Walter Brueggemann, "Vulnerable Children, Divine Passion and Human Obligation," in *The Child in the Bible*, edited by M. Bunge, 399-422 (Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans, 2008); Francis Bridger, *Children Finding Faith: Exploring a Child's Response to God* (Bletchley: Scripture Union, 2000); Cupit, *Perspectives on Children*; Rebecca Nye, *Children's Spirituality: What It Is and Why It Matters* (London: Church House Publishing, 2009); Martha E. MacCullough, *Undivided: Developing a Worldview Approach to Biblical Integration* (Colorado Springs, CO: Purposeful Design Publications, 2016).

²⁶ Margaret Crompton, *Children, Spirituality and Social Work* (Aldershot: Ashgate Publishing Company, 1998); Cupit, *Perspectives on Children*.

²⁷ Paul Harris, *Trusting What You're Told: How Children Learn from Others* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2012).

суперечності. Гленн Купіт застерігає: «Що б діти не чули про “інакшість” Бога, Його досконалість, чистоту, красу і достойність поклоніння, це буде ними частково оцінюватись з огляду на те, як ці характеристики виражені в середовищі, в якому вони живуть»²⁸. Кетрін Копсі, пишучи про неблагополучних дітей з пільгових житлових програм Лондона, також розмірковує про духовну відірваність, яку вони можуть відчувати:

[Божий світ], очевидно, не має нічого спільного зі світом Джеймі. Він знає свій світ. Його світ не є прекрасним. Ніхто ніколи не показував йому нічого в його світі, що могло б викликати почуття благоговіння і подив... Він просто не може прийняти ідеї про Бога як творця або про світ, який слід цінувати й поважати²⁹.

Духовне нівечення

Ранній досвід нехтування і травми також може завдати духовного нівечення. Ерік Еріксон визначив розвиток здорової довіри як перше і головне завдання немовлят і дітей раннього віку³⁰. Ця довіра є природною для немовляти, яке повністю залежить від піклування інших, але чи вдасться зберегти цю довіру, залежить від того, як вихователі реагують на його потреби³¹. Коли вони ігнорують потреби дитини (нехтування) або кривдять (жорстоке поводження), вроджена довіра дитини руйнується і замінюється недовірою³². Як наслідок, дитині, яка рано зазнала жорстокого поводження чи нехтування, важко довіряти будь-кому, включно з Богом³³. Сам Еріксон вважав розвиток здорової довіри основою здорового релігійного розвитку.

Духовне нівечення дітей може підсилюватися релігійним вченням, яке не враховує життєвого досвіду дитини. Про це пише Карен-Марі Юст³⁴:

Духовний пошук Кейші впливає з її амбівалентного уявлення про себе і попереднього впливу консервативних релігійних вчень. Вона уявляла собі Бога відплати, який легко гнівається і прагне покарати. Хоча вона хотіла уникнути покарання, але водночас вірила, що заслуговує на страждання за те, що вчинила³⁵.

²⁸ Cupit, *Perspectives on Children*, 88.

²⁹ Kathryn Copey, *From the Ground Up: Understanding the Spiritual World of the Child* (Oxford: Bible Reading Fellowship, 2005), 80.

³⁰ Erik Erikson, “Eight Ages of Man,” in *Childhood and Society*, 247-274 (W.W. Norton, New York, NY, 1993).

³¹ John Surr, “Links between Early Attachment Experiences and Manifestations of Spirituality,” *International Journal of Children’s Spirituality*, 16, no.2 (2011): 129-141.

³² Erikson, “Eight Stages of Man.”

³³ Thema Bryant-Davis et al., “Religiosity, Spirituality, and Trauma Recovery in the Lives of Children and Adolescents,” *Professional Psychology: Research and Practice*, 43, no.4 (2012); 306-314.

³⁴ Карен-Марі Юст – професорка християнської освіти, яка вже понад 20 років вивчає дитячу духовність. Кілька років вона служила капеланом у лікувальному центрі для дівчат-підлітків, що дало їй унікальне бачення травми та духовності.

³⁵ Karen-Marie Yust, “(Non)Cosmetic Ministry: Reclaiming Hope among Abused Adolescents,” in *Children, Youth, and Spirituality in a Troubling World* (St Louis, MO: Chalice Press, 2008), 129.

Деякі лідери церковних служб ненавмисне підкріплюють викривлене сприйняття Бога у дітей своїм ставленням та поведінкою. Один консультант розповідає історію дружини пастора, яка стверджувала, що «люди не змінюються і не зцілюються не тому, що вони були травмовані в дитинстві, а тому, що їхні серця не відкриті для Бога»³⁶. Для неї недовіра і запитання у людей були не природним результатом дитячої травми, а навмисним бунтом проти Бога.

Духовні питання

Травматичний досвід може також підштовхнути дітей до духовних запитань. Джеймс Гарбаріно припустив, що травма кидає виклик смислам і що цей конфлікт малюки відчувають найгостріше, оскільки вони перебувають у процесі формування свого світогляду³⁷. Травму не можна легко асимілювати в існуючій погляді дитини, відповідно, травма вимагає від неї зміни фундаментальних рамок сенсу³⁸. Намагання знайти сенс у складних обставинах може спонукати дитину до глибоких духовних запитань³⁹. Насправді ж запитання, які ставлять діти під час кризи, дуже схожі на запитання, які ставлять і дорослі: Хто я? Де є Бог? Кому я можу довіряти?⁴⁰ Основна відмінність полягає в мові, якою ми їх ставимо і відповідаємо на них⁴¹.

Не всі діти реагують на такі запитання однаково⁴². Криза за своєю природою є короткочасним станом, і діти подолають її з допомогою дорослих або без них⁴³. Однак, коли ключові запитання щодо сенсу не отримують задовільної відповіді, діти продовжують страждати. Якісне дослідження серед афроамериканських дівчаток-підлітків з груп ризику показало, що багато з них страждали від депресії і не могли знайти цілісний сенс у своїх складних обставинах. Автори припустили, що здорове осмислення життя після травми вимагає як цілісного світогляду, так і підтримки здорової соціальної групи⁴⁴.

³⁶ Stephanie Van Deusen and Christine A. Courtois, "Spirituality, Religion, and Complex Developmental Trauma," in *Spiritually Oriented Psychotherapy for Trauma* (Washington, DC: American Psychological Association, 2015), 30.

³⁷ James Gabarino and Claire Bedard, "Spiritual Challenges to Children Facing Violent Trauma," *Childhood* 3, no. 4 (1996).

³⁸ Gabarino and Bedard, "Spiritual Challenges"; Van Deusen and Courtois, "Spirituality, Religion, and Complex."

³⁹ Yust, "(Non)-Cosmetic Ministry"; Nye, *Children's Spirituality*; L. M. Wagener and H. N. Malony, "Spiritual and Religious Pathology in Childhood and Adolescence," in *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, 137-149 (Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2006).

⁴⁰ Nye, *Children's Spirituality*.

⁴¹ George Handzo, "Talking about Faith with Children," in *When Children Suffer: A Sourcebook for Ministry with Children in Crisis*, 173-183 (Philadelphia, PA: The Westminster Press, 1987)..

⁴² Patsy Way, "A Practitioner's View of Children Making Spiritual Meanings in Bereavement," *Journal of Social Work in End-Of-Life & Palliative Care* 9 no. 2/3 (2013): 144-157.

⁴³ Olle Jane Sahler, "Understanding and Caring for the Child in Crisis," in *When Children Suffer: A Sourcebook for Ministry with Children in Crisis* edited by A. Lester, 56-65 (Philadelphia, PA: The Westminster Press, 1987).

⁴⁴ J. M. Sales, N. A. Merrill and R. Fivush, "Does Making Meaning Make it Better? Narrative Meaning Making and Well-Being in At-Risk African-American Adolescent Females," *Memory*, 21, no.1, (2013): 97-110.

Якщо складні духовні запитання дітей не отримують відповідей, деякі діти повністю відмовляються від віри в Бога⁴⁵. Однак інші діти можуть і далі зовні сповідувати віру у всемогутнього та люблячого Бога, і водночас сприймати Його інакше через свій життєвий досвід. Цей розрив між зовнішньою релігійною вірою і внутрішніми духовними переживаннями нищівно впливає на здорове духовне зростання⁴⁶.

Духовна чутливість

Дослідниця дитячої духовності Ребекка Най зазначає, що «чим складніші життєві обставини, в яких перебувають діти, тим більшу духовну чутливість і духовний голод вони можуть мати»⁴⁷. Хоча травма загрожує духовному розвитку дитини, бо порушує питання смислів, цілісності та довіри, вона також може спонукати деяких дітей шукати розради у стосунках з Богом. Роберт Коулз був вражений глибокими духовними запитаннями та роздумами, якими ділилися діти, що живуть у фавелах Бразилії⁴⁸. Так само й дослідники в Індії виявили, що підлітки, які відмічали більшу кількість несприятливого досвіду в своєму дитинстві, теж відзначали посилене бажання встановити зв'язок з Богом або іншою вищою силою⁴⁹. У своєму довгостроковому дослідженні лютеранських дітей Калеві Таммінен виявив, що діти, які повідомляли про духовний досвід, найчастіше відчували Божу присутність під час кризових ситуацій або самотності⁵⁰. Південноафриканські дослідники опитали дітей, які росли в інтернатах, прийомних родин або сім'ях, очолюваних дітьми. Вони виявили, що кожна опитана дитина говорила про віру у вищу істоту, яка знає, любить і керує ними особисто⁵¹. Дослідники, які працювали з підлітками в північноамериканській системі прийомних сімей, відзначили, що 95 відсотків респондентів знайшли сенс життя у відносинах з Богом – навіть якщо вони й далі вдавалися до деструктивної поведінки⁵². Ці дослідження свідчать про те, що вплив дитячої травми на духовний розвиток дитини не є неодмінно негативним.

⁴⁵ Garbarino and Bedard, "Spiritual Challenges."

⁴⁶ Rizzuto, *Birth of the Living God*; Lauren E. Maltby and T. Hall, "Trauma, Attachment, and Spirituality: A Case Study," in *Journal of Psychology and Theology*, 40, no. 4 (2012): 302-312.

⁴⁷ Nye, *Children's Spirituality*, 91.

⁴⁸ Robert Coles, *The Spiritual Life of Children* (New York: Atlantic Monthly Press, 1990).

⁴⁹ Anthony Santoro et al., "Adverse Childhood Experiences and Religiosity/Spirituality in Emerging Adolescents in India," *Psychology of Religion and Spirituality* 8, no. 3 (2016): 185-194.

⁵⁰ Kalevi Tamminen, "Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development Between the Ages of 7 and 20," *International Journal for the Psychology of Religion*, 4 no. 2 (1994): 61.

⁵¹ Margie Maistry and Jini L. Roby, "The Spirituality of Vulnerable Children in South Africa: Implications for Social Development and Welfare," *Journal of Social Development in Africa*, 2 (2010): 11.

⁵² Lovie J. Jackson et al., "Exploring Spirituality among Youth in Foster Care: Findings from the Casey Field Office Mental Health Study," *Child and Family Social Work*, 15 (2010): 107-117.

Духовний розвиток і надія для дітей

Травматичний досвід у дитинстві впливає на духовний розвиток дітей. Дослідження показали, що травматичний досвід шкідливий для розвитку дітей – фізичного, соціального та емоційного⁵³. Однак вони також засвідчили, що здорова духовність дітей може допомогти пом'якшити негативний вплив травми в інших сферах їхнього розвитку.

Дослідження серед дорослих показують, що віра в особистого Бога допомагає людям краще давати собі раду в скруті⁵⁴. Дослідження серед дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, також свідчать, що віра підвищує їхню здатність справлятися з травмами⁵⁵. Здоровий духовний розвиток може підвищити психологічну стійкість дітей, надаючи їм несуперечливий наратив і налагоджуючи їхній зв'язок з Богом та іншими людьми.

Здорова духовність пропонує несуперечливий наратив

Здорова духовність пропонує несуперечливий наратив, який може відповісти на важливі для дитини запитання і надати їй інше бачення її складних життєвих обставин⁵⁶. Схоже, що складні обставини спонукають дітей ставити духовні запитання та шукати сенс життя. Однак віра в Бога Біблії та Його історію може допомогти дитині знайти сенс у своїй власній історії⁵⁷. Ця віра може дати картину ширшої реальності, яка дозволить інакше поглянути на індивідуальні страждання⁵⁸.

Здорова духовність уможливорює зв'язок з Богом та іншими людьми

Діти стають стійкішими, коли відчувають глибший зв'язок з Богом⁵⁹. Однак здорова духовність також допомагає дітям відчувати глибший зв'язок з іншими

⁵³ Heather Larkin et al., "Social Work and Adverse Childhood Experiences Research: Implications for Practice and Health Policy," *Social Work in Public Health*, 29 no. 1 (2014): 1–16.

⁵⁴ Kenneth Pargament, *The Psychology of Religion and Coping* (New York: Guilford Press, 1997); Terry L. Gall et al., "Spirituality and the Current Adjustment of Adult Survivors of Childhood Sexual Abuse," *Journal for The Scientific Study of Religion*, 1 (2007): 101; Donald Walker et al., "Changes in Personal Religion/Spirituality during and after Childhood Abuse: A Review and Synthesis," *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 1, no.2 (2009): 130-145.

⁵⁵ Coles, *Spiritual Life of Children*; YMCA of the USA, *Hardwired to Connect*; Santoro et al., "Adverse Childhood Experiences and Religiosity."

⁵⁶ Coles, *Spiritual Life of Children*; McSherry & Smith, "How Do Children?"; Bryant-David et al., "Religiosity, Spirituality, and Trauma."

⁵⁷ Gall et al., "Spirituality and the Current Adjustment of Adult Survivors of Childhood Sexual Abuse."

⁵⁸ Edward T. Welch, "How Do We View Suffering?" in *Healing Children of War: A Handbook for Ministry to Children who have Suffered Deep Traumas*, edited by P. Kilbourne, 283-310 (Federal Way, WA: World Vision Resources, 1995); Santoro et al., "Adverse Childhood Experiences and Religiosity."

⁵⁹ Coles, *Spiritual Life of Children*; Monique B. Mitchell, Christopher Silver and Christopher Ross, "My Hero, My Friend: Exploring Honduran Youths' Lived Experience of the God-Individual Relationship," *International Journal of Children's Spirituality*, 17, no. 2 (2012): 137-151.

людьми⁶⁰. Позитивний вплив здорової духовності досліджували ганські дослідники серед вихованців дитячого будинку⁶¹. Вони виявили, що духовність сприяє благополуччю дітей-сиріт, допомагаючи їм розвивати кращі навички подолання труднощів, зберігати оптимістичний погляд на життя, мати вищу самооцінку і знаходити ширшу мережу підтримки.

Важливі висновки для служіння дітям у період травми

Як ми вже бачили, Бог створив дітей для стосунків з Ним, і Він бажає, щоб діти дізнавалися про Нього і пізнавали Його через свої сім'ї, віруючі спільноти, просто громадянське суспільство і через саме творіння. Однак, пережита дітьми травма вплине на їхнє духовне зростання так само, як і на інші сфери їхнього розвитку. Тому прилучення до духовної подорожі дітей у період їхньої травми може вимагати терплячішого і тоншого підходу до служіння.

Фахівці, які співпрацюють з Тірфанд⁶², нищівно критикують традиційну християнську освіту для дітей з груп ризику. Вони пишуть:

[Традиційна модель християнського виховання в сім'ї] передбачає дитинство, проведене в люблячих, християнських родинах. Завдання християн, які працюють з дітьми, що зазнали насильства, занедбаніми, бідними, постраждалими від війни або осиротілими, полягає в тому, щоб знайти способи донести до них, що Бог любить їх, незважаючи на очевидні докази протилежного⁶³.

Нині, коли Україна переживає національну травму, лідери церковних служінь вже гостро усвідомлюють вплив травми на дітей. Однак ці лідери зможуть найефективніше приєднатися до травмованих дітей у їхній духовній мандрівці, якщо стануть людьми безпеки, будуть ділитися розгорнутою Божою історією та дозволятимуть дітям відповідати щиро.

Станьте людьми безпеки

Діти, які пережили травму, повинні сприймати своїх батьків і лідерів церковних служінь як надійних людей, на яких можна покластися. Оскільки на сприйняття дітьми Бога впливає – принаймні частково – їхнє сприйняття важливих для них дорослих, дуже важливо, щоб батьки та лідери служіння відобра-

⁶⁰ Santoro et al., "Adverse Childhood Experiences and Religiosity"; R. Loveall et al., "Contextualized Social Justice: Entering into Culture to Bring Life to Worthy Children," in *Exploring and Engaging Spirituality for Today's Children: A Holistic Approach* edited by L. Tolbert, 294-306 (Eugene OR: Wipf & Stock, 2014).

⁶¹ Joana Salifu Yendork and Nceba Z. Somhlaba, "'I Am Happy Because of God': Religion and Spirituality for Well-Being in Ghanaian Orphanage-Placed Children," *Psychology of Religion and Spirituality*, 9, no. 1 (2017): S32-S39.

⁶² Прим. пер.: Tearfund — міжнародна християнська організація <https://www.tearfund.org/>

⁶³ Judith Ennew and Paul Stephenson, *Questioning the Basis of Our Work: Christianity, Children's Rights and Development*, (Tearfund, 2006), 69.

жали послідовний, люблячий і правдивий характер Бога у спілкуванні з дітьми⁶⁴. Однак дорослі також повинні розуміти, що для розвитку довіри у дітей, чий життєвий досвід розвинув «глибоко закодовані реакції страху», потрібен час⁶⁵.

Поділіться розгорнутою історією про Бога

Ранній досвід травми може призвести дітей до викривлених поглядів на себе, інших та Бога. Як наслідок, духовне зцілення повинно зрештою протистояти цій духовній брехні – духовною правдою⁶⁶. Часто в служіннях дітям дорослі представляють істину у формі спрощених тверджень. Однак такий підхід до істини не годиться для вирішення проблеми глибокої духовної брехні, в яку вірять діти, що мали пекельний життєвий досвід.

У повноті Божої історії є краса і велика сила⁶⁷. Це історія про людей, які мають невід'ємну значущість і цінність як Божі діти, про те, як гріх спустошив кожную частину Божого творіння, і про Бога, який увійшов у цю історію і працює над тим, щоб відкупити, відновити, відтворити та повернути все, що було втрачено і зруйновано. Однак дітям легко прогледіти силу Божої історії, якщо її подають як набір не пов'язаних між собою, здебільшого неактуальних та окремих історій⁶⁸.

Розповідь усієї історії дозволяє дитині побачити себе і свою історію в Божій історії. Біблія багато говорить про несправедливість, зловживання, нестачу та насильство. Вона досліджує весь спектр людських емоцій: любов, радість, мир та доброту, а також гнів, депресію, гіркоту та біль. Лідери церковних служінь повинні ширше й глибше вивчати Біблію з дітьми, які зазнали болю. Консультанти припускають, що «встановлення духовного та емоційного зв'язку з такими історіями може допомогти клієнтам різного віку знайти сенс у власному досвіді страждання, якщо опрацювати їх відповідно до віку»⁶⁹. Діти, які розуміють Божу історію, можуть розпізнати Божий голос, що промовляє в їхніх власних історіях. Едвард Велш вважає, що дітям, які пережили страждання, потрібно почути, як Бог говорить наступне: «Вислови свої страждання. Проти тебе згрішили. Я з тобою і люблю тебе. Знай, що Я – Бог. У стражданнях є мета»⁷⁰.

⁶⁴ Bridger, *Children Finding Faith*; Cupit, *Perspectives on Children*.

⁶⁵ Purves et al., *Connected Child*, 52.

⁶⁶ Christa Foster Crawford, "From Spiritual Harm to Spiritual Healing," in *Healing for Hurting Hearts: A Handbook for Counseling Children and Youth in Crisis*, edited by P. Kilbourne, 161-178 (Ft Washington, PA: CLC Publications, 2013).

⁶⁷ Goheen, "The Urgency of Reading the Bible as One Story," *Theology Today* 64, no.4, (2008): 469-483.

⁶⁸ Scottie May and Catherine M. Stonehouse, *Listening to Children on the Spiritual Journey: Guidance for Those who Teach and Nurture* (Grand Rapids: Baker Books, 2010); Wendy Strachan, "Children, Mission and the Bible: A Global Perspective," in *Bible in Mission* (Vol.18), Regnum Edinburgh Centenary Series, 81-92 (Oxford: Regnum Books International, 2013).

⁶⁹ Donald Walker et al., "Addressing Religious and Spiritual Issues in Trauma-Focused Cognitive Behavior Therapy for Children and Adolescents," *Professional Psychology, Research and Practice* 2 (2010): 178.

⁷⁰ Welch, "How Do We View Suffering?" 295.

У контексті розгорнутої історії про Бога це не спрощені банальності, а глибокі істини про Бога Святого Письма в історії дитини.

Дозвольте дітям реагувати щиро

Дім Божий має бути місцем, куди діти та молодь, не боячись осуду, можуть приходити такими, якими вони є, з їхніми чесними запитаннями та проблемами⁷¹. Дозвіл дітям реагувати щиро не означає, що християни відмовляються від об'єктивної істини. Свобода запитувати означає, що вони готові залучити суб'єктивний досвід дитини і допомогти їй знайти сенс у тому, як вона розуміє і переживає Бога Святого Письма⁷².

Батьки та лідери церковних служінь часом побоюються глибоких запитань і сумнівів, які може висловлювати дитина. Однак те, як вони реагують на ці запитання, має серйозні наслідки для того, як дитина вирішить свої духовні суперечності. Якщо християни відповідають на запитання зневажливо або із захисної позиції, розмова припиняється, і дитина залишається сама творити свій власний сенс⁷³. Згадуючи власний досвід дитини з групи ризику, Ден Ловалья пише про своїх наставників: «Ніколи не було заборонених запитань. Я міг бути самим собою і порушувати з ними складні питання віри, знаючи, що вони вислухають і дадуть мені вдумливі відповіді»⁷⁴. Діти, які пережили біль, не стільки шукають богословських відповідей, скільки потребують валідації себе і своїх запитань⁷⁵. Девід Чінос та Айві Беквіт стверджують: «Коли ми ставимося до запитань дитини з повагою, ми ставимося з повагою до самої дитини»⁷⁶.

Справжня реакція деяких дітей на Писання може на перший погляд видаватися непокорю. Ребекка Най спонукає лідерів церковних служінь замислитися над тим, «що станеться, якщо ви – дитина, яка глибше сприймає гнівну темну реальність потоку, в той час як інші безтурботно сприймають історію Ноя як послання про Божу доброту до тварин і хист до творення мальовничих веселок?»⁷⁷. Для такої дитини примус приєднатися до святкової гри стане на заваді її пошуку особистої та осмисленої відповіді на істину. Лідери церковного служіння повинні бути готові увійти в історію разом з дітьми і розглянути, який вона має вигляд і як відчувається з їхньої точки зору⁷⁸. Тільки входячи в історію разом з ними і прохо-

⁷¹ Crompton, *Children, Spirituality and Social Work*; Yust, “(Non)-Cosmetic Ministry”

⁷² Yust, “(Non)-Cosmetic Ministry”; Gary Newton, *Heart-Deep Teaching: Engaging Students for Transformed Lives* (Nashville, Tenn.: B & H Academic, 2012).

⁷³ Andrew D. Lester, *Pastoral Care with Children in Crisis* (Philadelphia, PA: The Westminster Press, 1985).

⁷⁴ Dan Lovaglia, *Relational Children's Ministry: Turning Kid-Influencers into Lifelong Disciple Makers* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 2016), 131.

⁷⁵ Lester, *Pastoral Care with Children*; Crompton, *Children, Spirituality and Social Work*.

⁷⁶ Csinos and Beckwith, *Children's Ministry in the Way*, 95.

⁷⁷ Nye, *Children's Spirituality*, 93.

⁷⁸ Crompton, *Children, Spirituality and Social Work*; Copey, *From the Group Up*; Jerome W. Berryman, *The Spiritual Guidance of Children: Montessori, Godly Play, and the Future* (New York, NY: Morehouse, 2013); Strachan, “Children, Mission and the Bible.”

дючи її разом, дитина може по-справжньому побачити й відчути присутність Бога всередині своєї власної історії.

Розвивайте терпіння під час подорожі

Духовний розвиток будь-якої дитини — це процес, а не подія⁷⁹. Тому перспектива цього процесу особливо важлива в служінні з дітьми, які пережили травму. Діти формують свій світогляд повільно, з часом і через різноманітний досвід. Травма розвитку впливає на те, як діти бачать себе, інших та Бога, і реформування їхнього світогляду також потребує часу.

Іноді духовний розвиток може здаватися рухом «крок вперед і два назад». Але терпіння тут дуже важливе, адже діти та молодь визначаються зі своєю духовною ідентичністю. Карен-Марі Юст зазначає:

Як і в будь-якому динамічному процесі, концептуальні зв'язки, з якими експериментує травмована юнка, позначені олівцем, і позначки можна стерти в міру того, як оцінюється їхня ефективність і випробовуються альтернативні підходи. Оскільки вірність — це трансформаційна практика, яка триває все життя, не варто очікувати від підлітків, що вони будуть виконувати свою духовну роботу незмивним чорнилом⁸⁰.

Дуже важливо, щоб лідери служіння, які працюють з дітьми під час травми, усвідомлювали духовний вплив на них цієї травми і були готові проявляти терпіння у спілкуванні з ними⁸¹.

Підстави для надії

Це темні і важкі дні для України, але важливо пам'ятати, що чудова надія також є. Так, діти бачать багато жахів і зла. Так, пережиті жахиття та зло формуватимуть їх протягом усього життя. Але Бог Біблії все ще присутній, і Він усе ще діє.

Багато дітей, чії історії ми знаходимо в Біблії, пережили і сформувалися під впливом величезних травм. Однак їхні історії також демонструють, що Бог не визначається досвідом дітей, а виходить за його межі. Неодноразово у Святому Письмі діти з груп ризику особисто бачать, як Бог Ізраїлю діє в їхніх інтересах: Мойсей і Міріам, Йосип, Самуїл, служниця Наамана, Йосія, Даниїл та Естер. Ці люди у дитячому віці пережили, як і багато інших, рабство, геноцид, війну, корупцію, розпад сім'ї, викрадення, насильство і безліч інших лих. Однак у кожному з цих прикладів Бог не лише подбав про дитину, але й запросив її відігравати важливу роль у Його грандіозній історії відкуплення.

Найпереконливішим доказом Бога, який простягає руку допомоги у стосунках, є втілення. Сам Бог входить в історію людства як дитина в небезпеці: Немовля,

⁷⁹ Stonehouse, *Joining Children*; Stonehouse and May, *Listening to Children*.

⁸⁰ Yust, "(Non)-Cosmetic Ministry," 130.

⁸¹ Maltby and Hall, "Trauma, Attachment and Spirituality."

Ісус, народжується в крайній бідності, на землі, окупованій чужою і жорстокою армією, і Йому загрожує вбивство. Серед ночі його сім'я втікає до Єгипту як політичні біженці. І все ж, Ісус – втілений Бог, Спаситель нашого світу, який входить на сторінки людської історії, запрошуючи всіх дітей пізнати і пережити Його. Бог Біблії – це Бог, який *на боці* дітей завжди, а особливо – в часи травми.

Висновок

Діти народжуються духовними істотами, створеними для стосунків з Богом. Однак їхній духовний розвиток формується під впливом багатьох факторів, у тому числі й пережитої травми. Рання досвід травми, ймовірно, впливає на духовний розвиток дітей, що створює унікальні можливості та виклики для батьків та лідерів церковних служіння. Дорослі християни, які бажають приєднатися до дітей у їхній духовній мандрівці під час травми, повинні бути для них людьми безпеки, ділитися ширшою Божою історією і дозволяти дітям реагувати щиро. Однак вони також повинні й самі віднайти надію в Бозі, який вивищується над усіма життєвими випробуваннями.

Список літератури

- Berryman, J. W. *The Spiritual Guidance of Children: Montessori, Godly Play, and the Future*. New York, NY: Morehouse, 2013.
- Bridger, F. *Children Finding Faith: Exploring a Child's Response to God*. Bletchley: Scripture Union, 2000.
- Brueggemann, W. "Vulnerable Children, Divine Passion and Human Obligation." in *The Child in the Bible*, edited by M. Bunge, 399–422. Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans, 2008.
- Bryant-Davis, T., Ellis, M. U., Burke-Maynard, E., Moon, N., Counts, P. A., & Anderson, G. "Religiosity, Spirituality, and Trauma Recovery in the Lives of Children and Adolescents," *Professional Psychology: Research and Practice*, 43, no. 4 (2012): 306–314. doi:10.1037/a0029282
- Coles, R. *The Spiritual Life of Children*. New York: Atlantic Monthly Press, 1990.
- Copsey, K. *From the Ground Up: Understanding the Spiritual World of the Child*. Oxford: Bible Reading Fellowship, 2005.
- Crawford, C. F. "From Spiritual Harm to Spiritual Healing," in *Healing for Hurting Hearts: A Handbook for Counseling Children and Youth in Crisis*, edited by P. Kilbourne, 161–178. Ft Washington, PA: CLC Publications, 2013.
- Crompton, M. *Children, Spirituality and Social Work*. Aldershot: Ashgate Publishing Company, 1998.
- Csinos, D & Beckwith, I. *Children's Ministry in the Way of Jesus*. Downers Grove, IL: IVP Press, 2013.

- Cupit, C.G. *Perspectives on Children and Spirituality*. Bletchley: Scripture Union Australia, 2005.
- Ennew, J. & Stephenson, P. *Questioning the Basis of Our Work: Christianity, Children's Rights and Development*. Tearfund, 2006.
- Erikson, E. H. "Eight Ages of Man," in *Childhood and Society*, 247–274. W.W. Norton, New York, NY, 1993. (Original work published 1950).
- Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V. Marks, J. S. "Relationship of Childhood Abuse and Household Dysfunction to Many of the Leading Causes of Death in Adults." *American Journal of Preventive Medicine* 14, no. 4 (2009): 245–258. doi:10.1016/s0749-3797(98)00017-8
- Frawley-Odea, M. G. "Childhood Abuse and Neglect Take Their Toll." *National Catholic Reporter* 52, no. 15 (2016): 1.
- Gall, T. L., Basque, V., Damasceno-Scott, M., Vardy, G. "Spirituality and the Current Adjustment of Adult Survivors of Childhood Sexual Abuse." *Journal for the Scientific Study of Religion* 46, no. 1 (2007): 101–117.
- Garbarino, J. & Bedard, C. "Spiritual Challenges to Children Facing Violent Trauma." *Childhood* 3, no. 4 (1996): 467. doi:10.1177/0907568296003004004
- Goheen, M. W. "The Urgency of Reading the Bible as One Story." *Theology Today* 64, no. 4, (2008): 469–483. doi.org/10.1177/004057360806400405
- Harris, P. L. *Trusting What You're Told: How Children Learn from Others*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2012.
- Handzo, G.F. "Talking about Faith with Children," in *When Children Suffer: A Sourcebook for Ministry with Children in Crisis*, 173–183. Philadelphia, PA: The Westminster Press, 1987.
- Harvard University's Center on the Developing Child. *Brain Architecture*, 2019. Retrieved from <https://developingchild.harvard.edu/science/key-concepts/brain-architecture/>
- Hughes, K., Bellis, M.A., Hardcastle, K. A., Sethi, D., Butchart, A., Mikton, C., & Dunne, M. P. "The Effect of Multiple Adverse Childhood Experiences on Health: A Systematic Review and Meta-Analysis." *Lancet Public Health* 2, no. 8 (2017): 356–366. doi:10.1016/s2468-2667(17)30118-4
- Jackson, L.J., White, C.R., O'Brien, L., DiLorenzo, P., Cathcart, E., Wolf, M., Bruska, D., Pecora, P.J., Nix-Early, V. and Cabrera, J. "Exploring Spirituality among Youth in Foster Care: Findings from the Casey Field Office Mental Health Study." *Child and Family Social Work*, 15 (2010): 107–117
- Johnson, E.L. *God and Soul Care: The Therapeutic Resources of the Christian Faith*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2017.
- Kilbourn, P. "Trauma and Loss," in *Healing for Hurting Hearts: A Handbook for Counseling Children and Youth in Crisis*, 33–44. Ft. Washington, PA: CLC Publications, 2013.
- Larkin, H., Felitti, V. J., & Anda, R. F. "Social Work and Adverse Childhood Experiences Research: Implications for Practice and Health Policy." *Social Work in Public Health*, 29, no. 1 (2014): 1–16. doi:10.1080/19371918.2011.619433

- Lester, A. D. *Pastoral Care with Children in Crisis*. Philadelphia, PA: The Westminster Press, 1985.
- Lovaglia, D. *Relational Children's Ministry: Turning Kid-Influencers into Lifelong Disciple Makers*. Grand Rapids, MI: Zondervan, 2016.
- Loveall, R., Flanagan, K., Morrison, C. and Sorenson, M. "Contextualized Social Justice: Entering into Culture to Bring Life to Worthy Children," in *Exploring and Engaging Spirituality for Today's Children: A Holistic Approach* edited by L. Tolbert, 294–306. Eugene OR: Wipf & Stock, 2014.
- MacCullough, M. *Undivided: Developing a Worldview Approach to Biblical Integration*. Colorado Springs, CO: Purposeful Design Publications, 2016.
- Maltby, L. E., & Hall, T. W. "Trauma, Attachment, and Spirituality: A Case Study. *Journal of Psychology and Theology*, 40, no. 4 (2012): 302–312. doi:10.1177/009164711204000405
- McSherry, W., & Smith, J. "How Do Children Express their Spiritual Needs?" *Paediatric Nursing*, 3 (2007): 17.
- Mitchell, M. B., Silver, C. F., & Ross, C. J. "My Hero, My Friend: Exploring Honduran Youths' Lived Experience of the God-Individual Relationship." *International Journal of Children's Spirituality*, 17, no. 2 (2012): 137–151.
- Newton, G. C. *Heart-Deep Teaching: Engaging Students for Transformed Lives*. Nashville, Tenn.: B & H Academic, 2012.
- Nye, R. *Children's Spirituality: What It Is and Why It Matters*. London: Church House Publishing, 2009.
- Pargament, K. I. *The Psychology of Religion and Coping*. New York: Guilford Press, 1997.
- Plantinga, C. *Not the Way It's Supposed To Be: A Breviary of Sin*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995.
- Purvis, K. B., Cross, D. R., & Sunshine, W. L. *The Connected Child: Bring Hope and Healing to Your Adoptive Family*. New York: McGraw-Hill, 2007.
- Rizzuto, A. *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1979.
- Roby, J., & Maistry, M. "The Spirituality of Vulnerable Children in South Africa: Implications for Social Development and Welfare." *Journal of Social Development in Africa*, 2 (2010): 11.
- Rushton, A, Mayes, D., Dance, C & Quinton, D. "Parenting Late Placed Children: The Development of New Relationships and the Challenge of Behavioral Problems." *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 95, no. 3 (2003) 389–400. DOI:10.1177/1359104503008003008
- Sahler, O. J. Z. "Understanding and Caring for the Child in Crisis," in *When Children Suffer: A Sourcebook for Ministry with Children in Crisis* edited by A. Lester, 56–65. Philadelphia, PA: The Westminster Press, 1987.
- Sales, J. M., Merrill, N. A., & Fivush, R. "Does Making Meaning Make it Better? Narrative Meaning Making and Well-Being in At-Risk African-American Adolescent Females." *Memory*, 21, no. 1 (2013): 97–110. doi:10.1080/09658211.2012.706614

- Salifu, Y. J., & Somhlaba, N. Z. (2017). "I Am Happy Because of God': Religion and Spirituality for Well-Being in Ghanaian Orphanage-Placed Children." *Psychology of Religion and Spirituality*, 9, no. 1 (2017): S32–S39. doi:10.1037/rel0000094
- Santoro, A. F., Suchday, S., Benkhokha, A., Ramanayake, N., & Kapur, S. "Adverse Childhood Experiences and Religiosity/Spirituality in Emerging Adolescents in India." *Psychology of Religion and Spirituality*, 8, no. 3 (2016): 185–194. doi:10.1037/rel0000038
- Shern, D. L., Blanch, A. K., & Steverman, S. M. "Toxic Stress, Behavioral Health, and the Next Major Era in Public Health." *American Journal of Orthopsychiatry*, 86, no. 2 (2016): 109–123. doi:10.1037/ort0000120
- Siegel, D.J., Bryson, T. P. *The Whole-Brain Child: 12 Revolutionary Strategies to Nurture Your Child's Developing Mind*. New York, NY: Random House, 2012.
- Souers, K., & Hall, P. A. *Fostering Resilient Learners: Strategies for Creating a Trauma-Sensitive Classroom*. Alexandria, Virginia: ASCD, 2016.
- Stonehouse, C. *Joining Children on the Spiritual Journey: Nurturing a Life of Faith*. Grand Rapids, MI: Baker, 1998.
- Stonehouse, C. and May, S. *Listening to Children on the Spiritual Journey: Guidance for Those who Teach and Nurture*. Grand Rapids: Baker Books, 2010.
- Strachan, W. "Children, Mission and the Bible: A Global Perspective." in *Bible in Mission* (Vol.18), Regnum Edinburgh Centenary Series, 81–92. Oxford: Regnum Books International, 2013.
- Surr, J. "Links between Early Attachment Experiences and Manifestations of Spirituality." *International Journal of Children's Spirituality*, 16, no. 2 (2011): 129–141. doi:10.1080/1364436X.2011.580725
- Tamminen, K. "Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development Between the Ages of 7 and 20." *International Journal for the Psychology of Religion*, 4, no. 2 (1994): 61.
- Terry L., Viola, B., Marizete, D., & Gerard, V. "Spirituality and the Current Adjustment of Adult Survivors of Childhood Sexual Abuse." *Journal for The Scientific Study of Religion*, 1 (2007): 101.
- Van der Kolk, B. "Developmental Trauma Disorder: A New Rational Diagnosis of Children with History of Complex Trauma" In *Trauma and Attachment* (2008): 45–61. Retrieved from <https://ebookcentral.proquest.com>
- Van Deusen, S., & Courtois, C. A. "Spirituality, Religion, and Complex Developmental Trauma." In *Spiritually Oriented Psychotherapy for Trauma*, 29–54. Washington, DC: American Psychological Association, 2015. doi:10.1037/14500-003
- Wagener, L. M., Malony, H. N. "Spiritual and Religious Pathology in Childhood and Adolescence," In *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, 137–149. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2006.
- Walker, D. F., Reid, H. W., O'Neill, T., & Brown, L. "Changes in Personal Religion/Spirituality during and after Childhood Abuse: A Review and Synthesis." *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 1, no. 2 (2009): 130–145.

- Walker, D. F., Reese, J. B., Hughes, J. P., & Troskie, M. J. "Addressing Religious and Spiritual Issues in Trauma-Focused Cognitive Behavior Therapy for Children and Adolescents." *Professional Psychology, Research and Practice*, 2 (2010): 174.
- Way, P. "A Practitioner's View of Children Making Spiritual Meanings in Bereavement." *Journal of Social Work in End-Of-Life & Palliative Care* 9, no. 2/3 (2013): 144–157. doi: 10.1080/15524256.2013.794032
- Welch, E. "How Do We View Suffering?" in *Healing Children of War: A Handbook for Ministry to Children who have Suffered Deep Traumas*, edited by P. Kilbourne, 283–310. Federal Way, WA: World Vision Resources, 1995.
- YMCA of the USA, Dartmouth Medical School & Institute for American Values. *Hardwired to Connect: The New Scientific Case for Authoritative Communities. A Report to the Nation from the Commission on Children at Risk* [Report]. New York, NY: Institute for American Values, 2003.
- Yust, K. "(Non)Cosmetic Ministry: Reclaiming Hope among Abused Adolescents." In *Children, Youth, and Spirituality in a Troubling World*, 1–10. St Louis, MO: Chalice Press, 2008.

Esther L. ZIMMERMAN

Lancaster Bible College and Capital Seminary, Lancaster, PA, the United States

Abstract: Children are born as spiritual beings, created for relationship with God. However, their spiritual development is shaped by many factors — including their experience of trauma. Sadly, since ancient times, many children have experienced significant trauma and the Bible deals with this topic openly and honestly. This article presents an overview of how trauma may impact children's overall development and especially their spiritual development. While many of these impacts may be negative, the Bible also offers significant hope for children growing up in the midst of trauma. This article will also suggest practical ways that Christian parents and ministry leaders can seek to join children on the spiritual journey during times of trauma.

Keywords: children, spirituality, trauma, pastoral care, leadership, ministry leaders.

Надійшла до редакції / Received 28.07.2023

Прийнята до публікації / Accepted 14.10.2023